

Gyurgyik László

A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG SZERKEZETI ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI¹

Először is szeretném megköszönni a lehetőséget, hogy részt vehetek ezen a konferencián. A mai konferencia a határon túli magyarság a XXI. században, tények és perspektívák – egy új megközelítés igénye című konferenciasorozat első rendezvénye többek között az egyes területek főbb problémaköreinek megfogalmazását tűzte ki feladatául. Rövid előadásomban a saját régióm, illetve kutatási területem szerint közelíték a felvetett kérdéshez.

Az egyik meghatározó problémája a szlovákiai – de véleményem szerint a többi határon túli – magyar társadalomnak, hogy torz szerkezettel, azaz kedvezőtlen demográfiai, település és társadalomszerkezeti mutatókkal rendelkezik.

A torz kifejezés a mi szövegkörnyezetünkben azt jelenti, hogy az egyes határon túli magyar közösségek kedvezőtlenebb, hátrányosabb társadalom- és település-szerkezeti, demográfiai jellemzőkkel rendelkeznek politikai hazájuk népességénél és még inkább a többségi nemzethez tartozó lakoságnál. Ezért az összehasonlítás elsődleges szempontját „politikai hazájuk”, azaz annak az országnak a lakossága jelenti, ahol élnek, mivel az elmúlt évtizedekben a magyar kisebbségi kényszertársadalmak kialakulása óta politikai hazájuk, s ezen belül ezek többségi társadalmaként jelentette azt a politikai, gazdasági, demográfiai, mozgásteret, melyben az egyes közösségek reprodukciója zajlott.

Ennek a torz, azaz az összlakoságnál hátrányosabb szerkezetnek néhány – etnikai, demográfiai, település és társadalomszerkezeti – összetevőjét szeretném az alábbiakban megvizsgálni.

A szlovákiai magyar lakosság hátrányos szerkezeti összetételének kialakulását hosszabb időszakra, közel egy évszázadra visszamenőleg tekintjük át. Ezt követően részletesen megvizsgáljuk a magyar lakosság társadalomszerkezeti összetételét és ennek változásait az 1980. az 1991. és a 2001. évi népszámlálás adatai alapján. Vizsgálatunkban a rendelkezésre álló adatokból indultunk ki. Egyes társadalomszerkezeti összetevőket nem, vagy csak részben vizsgálhattunk, másrészt nem állt mó-

dunkban egyének szintjén megközelíteni a szerkezetváltozásokat, jobbára országos és regionális szintű adatok egybevetésére volt lehetőségünk. Arra nyílt lehetőségünk, hogy megvizsgáljuk a magyaroknak Szlovákia lakosságától való eltéréseit néhány szerkezeti mutató vonatkozásában.

Történeti változások

Az országos társadalmi jellemzőktől való leszakadás, azaz a hátrányos kedvezőtlen szerkezet, más szóval a társadalmi különbségek kialakulása és konzerválódása a magyar közösség körében történelmi folyamat, mely nyomon követhető a kisebbségi lét kezdeteitől napjainkig. E folyamat nem egyenes vonalú, egyes meghatározó időszakokban rövid idő alatt a magyar közösségek társadalomszerkezete igen jelentős minőségi és mennyiségi változásokon esett át.

Első megközelítésben a szlovákiai magyarság arányának alakulását vizsgáljuk meg a Csehszlovák Köztársaság megalakulásától napjainkig. Kiindulópontul az 1921. évi adatokat vesszük. Ekkor került sor az első csehszlovák népszámlálásra. Az elmúlt 80 év számértékei igen nagy mértékű változásokról tanúskodnak.

Az első ábrán Szlovákia lakosságának nemzetiségek szerinti változásait figyelhetjük meg 1921-től 2001-ig. Az egyes nemzetiségekhez tartozók számának változásait az 1921. évi adatokhoz viszonyítva vizsgáljuk. 1921 és 2001 között Szlovákia lakosainak száma 79,3%-kal (3 milliőről 5,38 millióra) növekedett. A magyar nemzetiségűek lélekszáma 20,0%-kal (651 ezerről 527 ezerre) csökkent. (Szlovákia lakónépességén belüli részaránya 21,7%-ról 9,7%-ra csökkent.) Az 1950-es mélypontot 1961-ben jelentős gyarapodás, 1970-ben mérsékelt növekedés, majd 1980-ban és 1991-ben minimális emelkedés követi, mindez a magyarság részarányának állandó csökkenése mellett. Törésvonalat az 1990-es évek jelentettek: 2001-ben első alkalommal csökkent a szlovákiai magyarság száma 1950 óta, és az aránya 10% alá.

(A szlovák nemzetiségűek aránya 136,4%-kal – száma 1,953 milliőről 4,615 millióra – emelkedett. Szlovákia lakosságán belüli részarányuk 65,1%-ról 85,8%-ra növekedett. Azt is megfigyelhetjük, hogy valamennyi nemzetiség aránya csökkent 1921 óta.)

A hátrányos szerkezet kialakulása jól megfigyelhető a városi lakosság arányának változásain keresztül is Szlovákia összlakossága és ezen belül a magyar lakosság viszonylatában 1910-től 2001-ig.

A közel egy évszázad alatt lezajlott urbanizációs folyamatok elemzése kiindulópontul szolgálhat a társadalomszerkezeti változások vizsgálatához is, mivel az urbanizációs folyamatok és a társadalomszerkezeti változások egyéb aspektusai között feltételezésünk szerint többé-kevésbé szoros összefüggések figyelhetők meg. Nem

elhanyagolható az sem, hogy ez az egyetlen változó, amelyet ilyen hosszú távra visszamenőleg adatolhatunk.

Az adatokból látható, hogy lényegében két meghatározó törésvonal határozza meg a szlovákiai magyarok településszerkezetének alakulását. A monarchia utolsó évtizedében a mai Szlovákiai területén élő magyarok nagyobb arányban (24,1%) éltek városias jellegű településeken, mint az összlakosság (16,8%). A kisebbségi helyzetbe kerülés után 1921-ben a városokban élő magyarok aránya több mint egy negyedével (17,8%-ra) csökkent, s az országos értékek alá (18,1%) került. A városi magyarság arányának ily mértékű statisztikai csökkenése csak részben tükrözi a városi lakosság körében bekövetkezett etnikai arányok eltolódását: a Magyarországra áttelepült hivatalnokok, értelmiségiek jelentős része városlakó volt, de a nemzeti-ségváltások is inkább a többnyelvű városi lakosság körében voltak gyakoribbak, mint a falvakban. Ez utóbbin belül nem hanyagolhatjuk el a korábban magát zömmel magyar anyanyelvűnek valló zsidó felekezetűek jelentős részének statisztikai leválasztását a magyarságról a zsidó nemzetiségi kategória bevezetésével az 1921-es és 1931-es népszámlálás során.

Az 1930-as és az 1940-es években a magyar lakosság városodási folyamatai megtorpannak. De az országosnál hátrányosabb településszerkezeti összetétele markánsan meghatározóvá a II. világháborút követő „hontalanság évei” után válik. 1945 és 1948 között a felvidéki magyar városi lakosság jelentős részét és az értelmiség többségét (mely jelentős mértékben városlakó) az ismert kényszerítő intézkedések hatására nagyrészt Magyarországra „költöztetik”. Ennek következtében 1961-ben a városokban élő magyarok aránya (18,7%) nem elhanyagolható mértékben alacsonyabb mint 1930-ban (20,9%), miközben országosan dinamikusan izmosodott a városi népesség aránya (22,5%-ról 29,7%-a). A városi népesség aránya országosan legnagyobb mértékben a '70-es években növekszik, de a magyar városi népesség aránya korántsem emelkedett annyira, hogy megközelítse az országos átlagot: 1970-ben 30%-kal, 2001-ben pedig 26,6%-kal volt alacsonyabb a magyar városlakók aránya, mint az összlakosság esetében.

Szerkezetváltozások 1980 és 2001 között

A továbbiakban a társadalomszerkezeti változásoknak csak egy viszonylag rövid, de folyamatait tekintve igen jelentős és változatos szakaszát tekintjük át, az 1980 és 2001 közötti időszakot.

Első megközelítésben az 1980 és 2001 közötti szerkezetváltozásokat egy dimenzió, az iskolai végzettség változása alapján elemezzük. Választásunk több okból is erre a mutatóra esett. A foglalkozási csoportok szerinti megoszlás a rétegződésvizsgálatok domináns ismervét képezik. Nemzetiségi bontású foglalkozási adataink

azonban csak a 2001-es népszámlálás alapján ismeretesek, vagyis e tekintetben a '80-as és a '90-es években lezajlott változásokat nincs módunkban vizsgálni. Ugyanakkor az egyén iskolai végzettsége jelentős mértékben behatárolja a betölthető foglalkozások körét. Azaz ebből a szempontból „keményebb” változónak tekinthetjük mint a foglalkozást.

1. táblázat. A szlovákiai magyarok iskolai végzettség szerinti megoszlásának változásai Szlovákiában 1980, 1991, 2001 (%)*

Iskolai végzettség	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar
Alapiskolai	51,7	63,6	38,2	49,7	26,4	36,3
Szaktudás – érettségi nélkül	20,7	18,6	25,4	24,3	24,7	27,5
Szakiskolai	2,6	1,5	2,8	2,4	4,7	3,2
Középszintű – érettséggel	17,8	12,1	24,3	18,8	32,1	26,3
Főiskolai és egyetemi	5,3	2,2	7,7	3,6	9,8	5,4
Iskolai végzettség nélkül	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	0,4
Iskolai végzettségről szóló adat nélkül	1,0	1,3	0,9	0,6	2,0	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Az 1980-as és az 1991-es adatok a 15, a 2001-es adatok a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás három kategóriájának (a szakiskolai, iskolai végzettség nélküliek, illetve iskolai végzettségről szóló adat nélküliek) a vizsgálatától eltekintünk, mivel az ezekbe a kategóriákba tartozók száma viszonylag csekély, továbbá nem tartoznak a végzettség szerinti megoszlás meghatározó kategóriái közé. A négy kategóriásra zsugorodott iskolai végzettség változóban az alulról egymást követő kategóriák az előzőnél magasabb végzettségi szinteket jelentenek. Megfigyelhető, hogy a magyarok relatív (országoshoz viszonyított) aránya a magasabb végzettségi szintek felé haladva csökken.

2. táblázat. A szlovákiai magyarok iskolai végzettség szerinti megoszlásának relatív aránya változásai Szlovákiában 1980, 1991, 2001. (Szlovákia=0%)

Iskolai végzettség	Ebből magyar		
	1980	1991	2001
Alapiskolai	22,8	30,0	37,6
Szaktmunkás – érettségi nélkül	-10,3	-4,1	11,6
Szakiskolai	-42,8	-12,8	-33,0
Középiskolai – érettségivel *	-32,1	-22,8	-18,0
Főiskolai és egyetemi	-58,1	-53,1	-45,1
Iskolai végzettség nélkül	-0,5	-10,3	19,6
Iskolai végz. szóló adat nélkül	26,1	-38,0	-53,5
Összesen	0,0	0,0	0,0

Az alapiskolai végzettségük relatív többlete párhuzamosan halad a közép- és felsőfokú végzettségük jelentős hiányával. Az alapiskolai végzettségük körében a magyarok relatív többlete az elmúlt évtizedekben nem csökkent, inkább tovább emelkedett. 1980-ban 22,8%-kal, 2001-ben 37,6%-kal volt magasabb a magyar alapiskolai végzettségük aránya az országos trendeknél. (1980 és 2001 között a szlovákiai alapiskolai végzettségük aránya 49,1%-kal (51,7%-ról 26,4%-ra), a magyar alapiskolai végzettségük aránya 42,9%-kal (63,6%-ról 36,3%-ra) csökkent.) A magyar szakmunkások aránya a rendszerváltás után, a 90-es években emelkedett az országos értékek fölé. A szakmunkások aránya országosan a 80-as években még (20,7%-ról 25,4%-ra) emelkedett, a 90-es években viszont már kis mértékben (24,7%-ra) csökkent. A magyar szakmunkások aránya mindkét évtizedben dinamikusan 18,6%-ról 27,5%-ra emelkedett. 1980-ban a magyar (érettségi nélküli) szakmunkás végzettségük aránya még 10,3%-kal volt az országos trendeknél alacsonyabb, a 90-es években elérte az országos átlagot, 2001-ben pedig már 11,6%-kal meg is haladta azt. Időközben e végzettségi kategória társadalmi értéke is módosult. A 90-es években egyre nagyobbá vált az igény a magasabb, elsősorban felsőfokú végzettség megszerzésére, ezzel párhuzamosan a szakmunkások jelentős része csak nagy nehézségek árán talál (végzettségének megfelelő) munkát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar népesség jelentős hányada csak hosszabb időeltolódással, egyfajta fáziskéséssel reagál az időközben bekövetkezett változásokra.

A középiskolai érettségivel rendelkező magyarok aránya már jóval alacsonyabb az országos átlagnál, de a legnagyobb elmaradás a vizsgált négy végzettségi kategória közül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében tapasztalható.

Országosan az érettségivel rendelkezők aránya az 1980-as és az 1990-es években 79,6%-kal (17,8%-ról 32,1%-ra) emelkedett. A középiskolai érettségivel rendelke-

zõ magyarok aránya 1980-ban 32,1%-kal, 2001-ben pedig 18,0%-kal volt a szlovákiai átlag alatt. Ez 20,8%-os növekedést jelent a két évtized során bekövetkezett szlovákiai változásokhoz képest.

A szlovákiai felsõfokú végzettségük aránya a középiskolai érettségivel rendelõknél még dinamikusabban nõtt. Arányuk 85,6%-kal (5,3%-ról 9,8%-ra) emelkedett a vizsgált idõszakban. Az országos trendekhez viszonyítva 31,0%-kal gyorsabban nõtt a magyar felsõfokú végzettségük aránya. Ennek ellenére a magyar felsõfokú végzettségük aránya 1980-ban 58,1%-kal, 2001-ben pedig 45,9%-kal volt a szlovákiai értékek alatt. Mindkét végzettségi csoporton belül – a dinamikus növekedés ellenére – a magyarok aránya viszonylag lassan közeledik az országos értékekhez, azonban a felzárkózás esélye a felsõfokú végzettségük esetében belátható idõn belül nem valószínû. A magyar lakosság egyes képzettségi szintjei ellentmondásosan változtak az utolsó két évtizedben. Egyfajta felemás változás figyelhetõ meg: a közép, illetve felsõfokú végzettséggel rendelkezõk kis mértékû felzárkózása mellett tovább nõ a magyarok relatív többlete a munkaerõpiacon alig konvertálható alapiskolai végzettségi szinttel rendelkezõk körében. De a magyar szakmunkások arányának az országosnál nagyobb mértékû növekedése sem igen járul hozzá a magyar népesség munkaerõpiaci helyzetének javulásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskolai végzettség alakulásában egyfajta ambivalens fejlõdés figyelhetõ meg: a magyarok körében a potenciálisan elõnyösebb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya gyorsabban növekszik, a leghátrányosabb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya pedig lassabban csökken, mint az országos átlag. (Ezáltal pedig a magyarok körében a legalsó és a legfelsõ rétegek közti társadalmi egyenlõtlenségek – különbségek – feltehetõleg gyorsabban nõnek az országosnál.)

A továbbiakban a magyarok körében zajló szerkezetváltozások elemzését egy lakossági csoportra, a gazdaságilag aktív népességre korlátozzuk. A gazdaságilag aktív népesség megoszlását, illetve az ezen a területen bekövetkezett változásokat több vetületben elemezzük.

Elõször a foglalkozási csoportok szerinti megoszlást vizsgáljuk. Itt az egyes kategóriák közti vertikális határok az iskolai végzettség szerinti megoszlásnál elmosódottabbak, de a fõbb trendek itt is megfigyelhetõk.

Megfigyelhetõ, hogy a vezetõk és irányítók, menedzserek között a magyarok aránya kevésbé marad el (17,7%), mint az értelmiségiek esetében (24,2%). A szellemi munkát végzõk között a középszintû szellemi munkát végzõk aránya mutatja a legnagyobb elmaradást (25,7%). A szolgáltatásokban és kereskedelemben dolgozók között (akik már inkább fizikai, mint szellemi munkát végeznek) a magyarok aránya az országosnál magasabb (6,2%-kal). A további foglalkozási csoportokban dolgozók között a magyarok aránya jelentõsen magasabb az országosnál.

Két csoport esetében kirívóan magas a magyarok aránya: az agráriumban dolgozó szakmunkások és a segéd munkások között. Az utóbbi csoport kiemelkedően magas relatív többletét (51,7%) meghatározza a magyarok körében igen magas alapiskolai végzettségűek aránya. A mezőgazdasági szakmunkások aránya (36,3%) pedig a magyar lakta területek gyenge iparosodottságával van összefüggésben. A foglalkozási csoportok hierarchiájából „kilógnak” az ún. „besorolás nélküli személyek”, közöttük a magyarok relatív aránya a legkisebb. E kategória egy igencsak amorf csoportot, a hivatásos katonákat tartalmazza.

Végzettségük, társadalmi presztízsük igen heterogén, s ebből adódóan az elemzett foglalkozási csoportok közül ők helyezhetők el a legkevésbé egyértelműen a fenti hierarchikus rendszerben. Az aktív népesség ágazatok szerinti megoszlásánál megfigyelhető az iskolai végzettség vizsgálatánál kimutatott jelenség: az alacsonyabb presztízsű, kevésbé „modern”, nem ritkán kisebb jövedelmet biztosító ágazatokban a magyarok aránya nagyobb, mint a „modernebb”, magasabb presztízsű, és általában magasabb jövedelmet biztosító szektorokban.

3. táblázat. A magyar lakosság ágazatok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980, 1991, 2001 (%).

Ágazat	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Ebből magyar	Szlovákia	Ebből magyar	Szlovákia	Ebből magyar
Primer	15,3	27,3	13,9	23,8	5,4	10,0
Szekunder	53,6	46,8	48,7	41,9	32,8	30,3
Tercier	30,0	24,6	32,9	29,7	39,2	36,6
Ismeretlen	1,1	1,3	4,5	4,6	22,6	23,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2001-ben a magyar gazdaságilag aktív népesség aránya az agráriumban (10,0%) közel kétszer nagyobb, mint az országos érték (5,4%), ugyanakkor a szekunder és terciér szférákban 2-3 százalékponttal alacsonyabb a magyarok aránya (30,3%, illetve 36,6%) az országosnál. (32,8%, 39,2%). A változások iránya is „ennek megfelelő”: az agráriumban dolgozó magyarok aránya az országosnál kevésbé csökken, ehhez viszonyított többlete a 20 év során 78,4%-ról 85,2%-ra emelkedett. Az iparban dolgozó magyarok arányának különbsége 12,7%-ról 7,7%-ra apadt, a terciér szférában dolgozóké pedig 18,0%-ról 6,6%-ra mérséklődött. Az ágazatok szerinti megoszlás adatainak változása nemcsak az aktív népesség jelentős átstrukturálódásának egyes fázisait mutatja. Megfigyelhető egyfajta bizonytalanság is az egyes ágazatokhoz tartozók valós arányait illetően. Ez az ismeretlenek arányának mintegy

20-szorosára történt növekedéséből fakad. Az ismeretlenek arányának változása csaknem megegyezik a munkanélküliek arányának alakulásával. (Ezzel tanulmányunk következő részében foglalkozunk)

A szlovákiai, rendszerváltás utáni szerkezetváltozásokat két „posztkommunista” mutató segítségével vizsgáljuk. A munkanélküliek és vállalkozók számának alakulása jelzi az időközben lezajlott intenzív átstrukturálódásokat. Az 1989-es „bársonyos forradalom” után másfél évvel a munkanélküliek (munkát keresők) aránya Szlovákiában 4,1%-ot, a magyarok esetében 4,4%-ot tett ki. 10 év alatt a szlovákiai munkanélküliek aránya mintegy ötszörösére (20,4%) emelkedett. A magyar munkanélküliek aránya közel hatszorosára nőtt (25,7%). Ez igen jelentős mértékben, negyedével (26,0%) magasabb az országos értékeknél.

Szlovákia gazdaságilag aktív lakosságából a vállalkozók aránya 1991-ben még igen alacsony volt (1,3%). Arányuk tíz év alatt mintegy hatszorosára, (7,7%-ra) emelkedett. A magyar népességén belül a vállalkozók aránya úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta folyamatosan magasabb. 1991-ben arányuk (1,6%) még 46,2%-kal volt magasabb az országosnál. A későbbiekben növekedésük jelentősen kisebb az országosnál, 2001-ig arányuk 4 és félszeresére (8,4%-ra) emelkedett, relatív többletük 9,1%-ra apadt az országoshoz viszonyítva.

E két kategória több vonatkozásban is összefügg egymással, mivel a gazdaságilag aktív népesség egyes kategóriái – legalábbis a ’90-es években viszonylag puha, cseppfolyós, egymásba könnyen áttranszformálható kategóriákat képeztek.

Másrészt az egyes kategóriák belső homogenitása is problematikus. Egy kategóriába lett besorolva a kényszervállalkozó, és a valódi vállalkozást folytató, kis- de a több száz alkalmazottat foglalkoztató nagyvállalkozó is.

4. táblázat. A magyar lakosság néhány szerkezeti mutatójának változásai 1980–2001 (%)

Változók	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Ebből magyarok	Szlovákia	Ebből magyarok	Szlovákia	Ebből magyarok
Gazdasági aktivitás	49,8	49,6	48,5	49,3	51,1	51,5
Munkanélküliek	–	–	4,1	4,4	20,4	25,7
Vállalkozók	–	–	1,3	1,9	7,7	8,4

Az. ún. „kemény” társadalomszerkezeti mutatók után vizsgáljuk meg az ezeket befolyásoló etnikai, demográfiai és településszerkezeti mutatók alakulását. Ez utóbbi változók döntően befolyásolják, és hatást gyakorolnak a társadalomszerkezet alakulására. Az alábbiakban ezek leglényegesebb vonatkozásait tekintjük át.

A településszerkezeti egyenlőtlenségeket két aspektusból vizsgáljuk. Az elsőt (melyet vertikális különbségként értelmezhetünk) a települések lakosságának változásait, pontosabban a városodás hosszútávú, mintegy 90 éves szakaszát elemezve vázoltuk a magyar lakta települések rurálisabb szerkezetváltozásainak főbb szakaszait. (A horizontális, vagy regionális településszerkezeti egyenlőtlenségekkel a következő fejezetben foglalkozunk.) Az 1980-as és 1990-es években a magyar városodása az országos trendekkel párhuzamosan haladt, a korábban megfigyelt leszakadás mintha megállt volna, sőt némi javulás is mutatkozott. Az országostól való lemaradás 29,1%-ról 26,6%-ra csökkent, azaz a 20 év alatt kis mértékben (3,5%-kal) nőtt a magyar városlakók aránya az országoshoz viszonyítva. Azonban a településszerkezeti változásoknál szintén megfigyelhető a már korábbiakban vizsgált változóknál is feltárt jelenség: általában a hátrányosabb helyzetű, esetünkben kisebb lélekszámú helységekből a magyarok aránya magasabb, ezzel szemben a kedvezőbb helyzetű, magasabb lélekszámú helységekből a magyarok aránya alacsonyabb a szlovákiai megoszlásnál. Ezt az általánosnak mondható tendenciát a magyar lakta településszerkezetnek az országostól való regionális eltérései is „keresztbemetszik.” Ennek következménye, hogy a törpefalvakban élő magyarok aránya nem követi a falusi településekre jellemző tendenciát, nem mutatkozik relatív magyar többlet. (Egyrészt a magyar lakta törpefalvak aránya kisebb, másrészt lakosságuk is etnikailag heterogénebb, mint a nagyobb lélekszámú magyar lakta falvak esetében.) Ennél is jelentősebb, hogy az 50–99 ezer lakosú városokban élő magyarok aránya kirívóan alacsony. Ezek a városok a magyar „nyelvhatártól” északra fekszenek, magyar népességük szórványban él.

Ily módon a magyar településszerkezet domináns összetevőit a falusi települések (de közülük nem a törpefalvak, hanem a nagyobb községek), és mellettük a kisvárosok jelentik. Azaz a magyar városlakók arányának relatív növekedése elsősorban a kisvárosokban élő magyarokra vonatkozik.

A demográfiai folyamatok közül vizsgálatunkban egyetlen mutatót, az életkor alakulását elemezzük. A közép-európai országokhoz hasonlóan Szlovákiában is egyre előrehaladottabbak az elöregedési folyamatok. A lakosság átlagéletkora 1980-ban 32,1 év, 1991-ben 33,1 év, 2001-ben 35,5 év volt. Míg az 1980-as években 1,0 évvel, az 1990-es években 2,4 évvel nőtt az ország népességének az átlagéletkora. Az elöregedés felgyorsulása az 1990-es évek elejétől bekövetkezett nagymértékű termékenységcsökkenésre vezethető vissza. A magyarok körében ezek a folyamatok még előrehaladottabbak: 1980-ban a magyarok átlagéletkora 2,4 évvel (34,7 év), 1991-ben 3,0 évvel (36,1 év) 2001-ben 3,4 évvel (38,9 év) volt magasabb az összlakosságénál.²

5. táblázat. A magyar lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980–2001

Korcsoportok (év)	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar	Szlovákia összesen	Ebből magyar
0–14	26,1	22,1	24,9	20,5	18,9	15,0
15–59	60,4	61,4	60,2	61,5	64,8	65,1
60 felett	13,5	16,3	14,8	18,0	15,4	19,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az előregedés folyamatait a főbb korcsoportok szerinti megoszlás változásai alapján elemezzük.³ Az előregedő magyar népességet az országostól jelentős mértékben kisebb arányú gyermekszám, s az előzőnél is magasabb arányú időskorú népesség jellemzi. A felnőtt korúak aránya az országos értékek körül mozog, illetve annál kis mértékben magasabb. Az 1980-as és az 1990-es években ezeknek a különbségeknek további növekedése, az országos trendektől egyre nagyobb mértékű leszakadása figyelhető meg. 1980-ban a magyar gyermekkorúak aránya 15,1%-kal, 2001-ben 20,7%-kal volt alacsonyabb, míg az időskorú magyar népesség arányának növekedése 20,7%-kal, illetve 26,4%-kal bizonyult magasabbnak az országos trendnél.

A szerkezeti változásokat meghatározó tényezők közül utolsóként a magyar lakosság számarányának alakulását elemezzük. A magyarok aránya 11,2%-ról (1980-as adat) 9,7%-ra (2001-es adat) esett vissza. 1991-ben a szlovákiai magyarok össznépepességen belüli aránya 10,8% volt.⁴ A magyar lakosság fogyását elsősorban az asszimilációs folyamatok idézték elő, s csak másodsorban vezethető vissza a magyarok országosnál kedvezőtlenebb népmozgalmi folyamataira.⁵ A csökkenés következtében a magyarlakta települések etnikai összetétele is jelentős mértékben módosult. A korábbi évtizedekben a magyarlakta helységek etnikai jellege (a településeken élő magyarok aránya) és a településeken élő magyarok száma között egyfajta csaknem lineáris kapcsolat volt megfigyelhető. A legtöbb magyar az erős magyar többségű településeken, míg legkevesebben a szórványjellegű településeken éltek. 2001-re a magyarok településszerkezete jelentős mértékben módosult: legtöbben az enyhe magyar többségű településeken élnek, az erős magyar többségű helységeken élők száma pedig visszaesett.⁶

Az országos adatok szintjén megismert szerkezeti összetétel, illetve ennek változásai a magyarok kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezetéről alkotott előfeltevéseinket erősítik meg. A kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezet-mintázatokhoz a kedvezőtlen település és demográfiai szerkezet is hozzájárul. (A magasabb

lélekszámú helységeiben élők iskolai végzettsége magasabb, a magasabb átlagéletkorú települések népességének végzettségi szintje alacsonyabb. A magyarság körében kimutatott magasabb munkanélküliség a kedvezőtlenebb képzettségi szinttel, a vidékies településszerkezettel melynek regionális eloszlása is hátrányos szorzó összefüggésben van.)⁷

Felmerül azonban a kérdés, hogy a magyarok körében kimutatott szerkezeti egyenlőtlenségek mennyiben tekinthetők csupán az egész Szlovákiára jellemző jelentős regionális különbségek következményeinek? Másképpen megfogalmazva, vajon az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségek regionálisan hasonló jellegűek az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségekhez, vagy – a magyarlakta térségekben attól eltérően alakulnak? Ezekre a kérdésekre keressük a választ tanulmányunk következő részében.

Szinkronikus változások

A Szlovákia egyes régiói közti igen jelentős szerkezeti különbségek hosszú időre nyúlnak vissza. A szlovákiai fejlesztési trendek a rendszerváltás előtti évtizedekben nem kedveztek a határ menti területeknek. A főbb fejlesztések az ország középső részén valósultak meg. Több évtizedre visszamenő összehasonlításra nincs módunk, a rendelkezésre álló regionális (járási) szintű adatok egymással csak körülményesen vethetők össze, mivel az 1996-ban végrehajtott államigazgatási reform következtében megváltozott a középszintű közigazgatási egységek kiterjedése. Ezért a továbbiakban csak a 2001-es adatok alapján vizsgálódunk.

A regionális különbségek, egyenlőtlenségek változásának mutatójaként a munkanélküliek arányának alakulását választottuk. Választásunk több okból is erre a változóra esett. Munkanélküliség (Cseh)Szlovákiában „statisztikailag” a rendszerváltás óta mutatható ki. Mutatója így módon az azóta eltelt időszak regionális szétfejlődésének vizsgálatára is alkalmas. A 2001-es adatok szintjén jelentkező igen nagy különbségek a „távolabbi múlt” és a „közelmúlt” halmozott egyenlőtlenségeiből fakadnak.

Szlovákia területét, függetlenül az éppen aktuális államigazgatási beosztástól, általában három „nagy régióra” nyugat-kelet irányba haladva Nyugat, Közép és Kelet Szlovákiárafelosztva vizsgálják. A különböző gazdasági és társadalomszerkezeti jellegzetességek vonatkozásában a nyugat-kelet irány egyúttal a fejlettől a kevésbé fejlett irányába történő haladást is jelenti. Ez az általános trend jó néhány vonatkozásban „felülíródik” annak függvényében, hogy az egyes régiók az észak-déli koordinátarendszerben hol helyezkednek el. Ebből a szempontból az ország középső sávja fejlettebb, s a határ menti területek a kevésbé fejlettek közé tartoznak. Ebben a keleti-nyugati, észak-déli koordinátarendszerben az egyetlen jelentős kivételt Kas-

sa városa és közvetlen környéke jelenti, amely sokkal jobb kondíciókkal rendelkezik, mint a keleti térség többi kistrégiója.

A szlovákiai magyarlakta területek regionális különbségeinek vizsgálatánál magyarlakta járásoknak, „kistrégióknak” azokat a járásokat tekintjük, ahol a magyarok aránya meghaladja a 10%-ot vagy ezer főt. Ezen felosztási elv alapján a 79 szlovákiai járásból 25 minősült magyarlaktának. Ezek közül Pozsony területe 5, Kassa 4 járásra tagolódik. (Az ily módon meghatározott „magyarlakta régióban” él az ország lakosságának 39,9%-a, 2 144 624 fő, a magyarok 98,9%-a, 514 682 fő).

Első pillantásra eddigi feltételezéseinktől eltérően a „déli” magyarlakta járásokban élő népesség általunk vizsgált szerkezeti mutatói különösebben nem térnek el az ország „északi” területének szerkezeti jellemzőitől. A „déli” terület bizonyos szerkezeti jellemzői kedvezőbbek, más vetületekben hátrányosabbak. Ugyan a munkanélküliek aránya (21,6%) a magyarlakta régiókban kissé meghaladja az országos értéket (20,4%), az ország nagyobbik, északi területén ez az érték kisebb (19,6%). A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (9,6%) viszont jelentősen magasabb az országosnál (7,9%), melytől jelentősen elmarad az északi területen élők végzettségi szintje (6,8%). Az alapiskolai végzettségük aránya (21,7%) a magyarlakta járásokban kis mértékben magasabb a többi területhez viszonyítva (20,6%).

A magyarlakta járások sajátosságainak vizsgálatához a járásokat etnikai jellegük szerint csoportosítottuk. A járások besorolásánál a települések etnikai jellegének vizsgálatánál alkalmazottól eltérő kategorizációs rendszert alkalmaztunk. 4 kategóriát alakítottunk ki: 1. az első csoportba azok a járások tartoznak, ahol a magyarok aránya 2% és 10% között mozog, kivéve Pozsony és Kassa városát, melyek területe összesen 9 járásra tagolódik. Ezek alkotják a 2. csoportot, a 3 csoportban, a magyar kisebbségű járásokban a magyarok aránya 10% és 50% között mozog, a 4. a magyar többségű járások csoportjában a magyarok aránya több mint 50%.

6. táblázat. A magyar lakosság megoszlása Szlovákia magyarlakta jáásaiban 2001

A magyarok aránya a járásokban	Lakosok összesen	%	Ebből magyar	%	Relatív eltérés*
2–10% (Pozsony és Kassa nélkül)	163 540	7,6	10 956	2,1	27,6
Pozsony és Kassa összesen	664 765	31,0	25 391	4,9	15,7
10–50%	1 095 379	51,1	309 699	59,5	116,5
50% felett	220 940	10,3	168 636	32,4	314,5
Magyarlakta járások összesen	2 144 624	100,0	514 682	100,0	100,0

* a relatív eltérés a magyarok arányának különbségét mutatja az összlakosságához viszonyítva az egyes kategóriákon belül.

A szórványmagyarságú járásokban a (a magyarlakta járások) lakosainak közel 8%-a, a hasonló etnikai összetételű (magyar arányú) Pozsonyban és Kassán együttvéve csaknem egyharmada (31,0%) él. A magyar kisebbségű járásokban több mint 50%-a, a magyar többségű járásokban a magyarlakta járások összlakosságának alig több mint 10%-a él. A magyarok e régió belüli megoszlása ettől jelentős mértékben különbözik. A magyar kisebbségű járásokban érzékelhetően több (59,5%), Pozsonyban és Kassán több mint hatszor kevesebb (4,9%), a magyar többségű járásokban mintegy háromszor több (32,4%), végül a „szórvány magyar” járásokban mintegy 3,6-szor kevesebb (2,1%) a magyarok aránya az összlakoságnál. Ezekre a relatív eltérésekre utal a táblázat utolsó oszlopa.

A járások „kvázi gazdasági pozíciója” (melyet a járások munkanélküli aránya alapján értelmezünk) és a magyarok aránya között egyfajta fordított összefüggés is megfigyelhető: a kedvezőbb pozíciójú járásokban a magyarok aránya kisebb és fordítva.

7. táblázat. A gazdaságilag aktív munkanélküli magyar lakosság aránya Szlovákia magyarlakta járásaiban az egyes járáscsoportok szerint 2001 (%)

A magyarok aránya a járásokban		Munkanélküliek aránya		
		Összesen	Ebből magyar	Különbség (%)
2–10%	Pozsony és Kassa nélkül	20,3	20,1	–0,7
	Pozsony és Kassa összesen	12,4	9,4	–24,3
10–50%		27,7	29,1	5,0
50% felett		23,7	23,1	–2,4
Magyarlakta járások összesen		20,4	25,7	25,8

A magyarlakta járásokban a munkanélküliek aránya a járásokban élő magyarok arányának emelkedésével, ha nem is lineárisan, de növekszik. A két nagyvárosban (Pozsonyban és Kassán) a legkisebb, (12,4%), a magyar kisebbségű járásokban több mint kétszer nagyobb arányú (27,7%), a magyar többségű járásokban pedig a magyar kisebbségű járások átlagától némileg kisebb (23,7%). A magyarok aránya kisebb-nagyobb mértékben e járási értékek körül ingadozik. Az, hogy a magyarok relatív eltérései a munkanélküliek járási arányától az erős magyar többségű járásokban kevésbé térnek el mint a kisebb mértékben magyarlakta járásokban, nem igényel magyarázatot.

A magyar munkanélkülieknek a regionálistól való relatív eltéréseit a járások etnikai jellege jelentősen befolyásolja. A két nagyvárosban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben (24,3%-kal) kisebb a két város átlagánál, a magyar kisebbségű járásokban nem elhanyagolható mértékben (5%-kal) magasabb, mint az összlakosság körében, a magyar többségű járásokban pedig nem sokkal kisebb a já-

rási értékeknél (-2,4%). Azaz egyfajta összefüggés mutatható ki: a kedvezőbb helyzetű kistérségekben a magyarok mutatói kedvezőbbek a járási mutatóknál, a kedvezőtlenebb pozíciójú kistérségekben pedig fordított a helyzet, a magyar munkanélküliek aránya meghaladja a járási szintet.

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a magyarlakta régió (legalábbis az általunk vizsgált mutatók szempontjából) szerkezeti összetételét tekintve ugyan nem különbözik lényegesen az ország északi, nagyobbik részétől, de e régióon belül a magyarok által nagyobb mértékben lakott területek hátrányosabb szerkezetűek. Az, hogy végül is a magyarlakta járásokban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben magasabb (25,8%) mint az összlakosság esetében (21,6%) elsősorban nem az egyes járásokon belüli különbségekkel, a magyaroknak a regionálistól való jelentősebb eltéréseivel, hanem azzal magyarázható, hogy a magyarok eleve hátrányosabb helyzetű területeken élnek, ahol viszont a járások munkanélküli mutatói nem különböznek lényegesen a magyar munkanélküliek arányától. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nem túl jelentős különbségek iránya a fejlettebb régiókban kedvező, a fejletlenebb régiókban viszont kedvezőtlen a magyarok szempontjából. Ennek részletesebb megvilágítására a magyarlakta járásokat a gazdaságilag kedvező, vagy hátrányos pozíciójuk szerint is megvizsgáltuk. (Ennek megfelelően a járásokat öt kategóriába soroltuk. A legkedvezőbb munkanélküli mutatókkal rendelkező járások kerültek a „nagyon kedvező” a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkezők a „nagyon kedvezőtlen” kategóriába.)

Az eredmények részben erősítették meg az előzőekben megfogalmazottakat. A gazdaságilag kedvező területeken a magyar munkanélküliek aránya érzékelhetően kisebb a járási értékeknél (95,6%, illetve 93,0%). A gazdaságilag közepes helyzetű járásokban már kis mértékben magasabb (101,4%), a kedvezőtlen járásokban a magyar munkanélküliek relatív többlete tovább növekszik (105,2%). A sorból „kilóg” a nagyon kedvezőtlen helyzetű járások, ahol a magyar munkanélküliek relatív aránya kedvezőbb a járási értékeknél (95,6%).

Ettől sokkal meghatározóbb, hogy a magyarlakta régió jáásaiban a gazdaságilag aktív magyarok eloszlása az összlakosságtól jelentősen különbözik. Az „attraktív”, (nagyon kedvező és kedvező) pozíciójú járásokban 4,1 illetve 4,5-ször kevesebb, a közepes és kedvezőtlen pozíciójú járásokban 76,3%-kal, illetve 42,6%-kal több, a nagyon kedvezőtlen pozíciójúakban 1/3-dal kevesebb a magyarok aránya a magyarlakta járások átlagánál.

8. táblázat. A magyar gazdaságilag aktív (g.a.) lakosság és a munkanélküliek megoszlása a magyarlakta járásokban, 2001 (%)

A járások gazdasági pozíciója	G. a. népesség	Magyar g. a. népesség	Munkanélküliek	Magyar munkanélküliek	Magyar munkanélküliek relatív aránya
Nagyon kedvező	23,8	5,8	9,9	1,9	95,6
Kedvező	14,2	3,2	12,0	2,1	93,0
Közepes	23,4	41,3	23,9	35,7	101,4
Kedvezőtlen	31,7	45,1	43,7	54,7	105,2
Nagyon kedvezőtlen	6,9	4,6	10,5	5,6	95,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	119,7

A magyar lakosság tömegeinek objektív létfeltételeit tehát elsősorban nem a magyar munkanélküliek relatív arányának ingadozásai határozzák meg. Ezt sokkal jelentősebb mértékben meghatározza helyük az előnyös-előnytelen pozíciójú járások skáláján. Nos, a magyarok legnagyobb hányada a kedvezőtlen (45,1%) és a közepes (41,3%) pozíciójú járásokban él, a kedvező és nagyon kedvező helyzetű járásokban 5,8% illetve 3,2%-uk, az ellenkező végleten, a nagyon kedvezőtlen pozíciójú járásokban pedig 4,6%-uk. Ettől a „magyarlakta régió” összlakosságának megoszlása jelentős mértékben különbözik. Egyrészt a régió lakosságának eloszlása az egyes kategóriákon belül arányosabb. Legtöbbsen a kedvezőtlen (31,7%), legkevesebben a nagyon kedvezőtlen (6,9%) pozíciójú járásokban élnek. A nagyon kedvező és a közepes pozíciójú kistérségekben csaknem azonos arányban élnek (23,8%, illetve 23,4%), a kedvező pozíciójú kistérségekben élők aránya jelentősen alacsonyabb (14,2%).

Összefoglalás

Tanulmányunkban a szlovákiai magyar népesség szerkezetváltozásait vizsgáltuk. Kimutattuk, hogy a már korábbi vizsgálatokból ismert kedvezőtlen etnodemográfiai és településszerkezeti sajátosságok mellett a kevésbé vagy alig feltárt társadalomszerkezeti mutatók szempontjából is kedvezőtlen trendek figyelhetők meg. A kedvezőtlen szerkezeti különbségek hosszútávra vezethetők vissza, ugyanakkor a különbségek csökkentésének, a felzárkózásnak az esélyei igencsak bizonytalanok. Megfigyelhettük, hogy az egyes mutatók hierarchikus, vertikális mintázatai hasonlatosak: A magyarok közül magasabb azoknak az aránya, akik az egyes szerkezeti mutatók belső hierarchiájában alul, vagyis a kedvezőtlenebb pozíciókban találhatók, s kisebb az előnyös pozíciókat betöltők relatív aránya. Ez az eloszlás-mintázat

megfigyelhető az általunk vizsgált „szerkezetváltozók” nagy részénél, a puhább és keményebb társadalmiszerkezeti változóknál, de jobbra regionális vonatkozásban is érvényes. A magyarok nagyobb arányban élnek a hátrányosabb helyzetű régiókban. Ráadásul, a kedvezőtlen pozíciójú régiókban a magyarok kedvezőtlenebb, a kedvezőkben ugyanakkor inkább kedvezőbb munkaerő-piaci pozícióban vannak. Ez a jelenség pedig egy további kedvezőtlen strukturális vonásra utal, azt valószínűsíti, hogy a magyarok körében a társadalmi különbségek nagyobbak az országos átlagnál. Ennek részletesebb feltárása azonban újabb kutatásokat igényel.

Irodalom

- Andorka Rudolf (2001): Bevezetés a szociológiába. Osiris
Andorka–Hradil (1996): Társadalmi rétegződés. Aula
Gyurgyík László (2003): A szlovákiai magyarság lélekszámcsökkenésének okai. In: Gyurgyík László–Sebők László (szerk): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002 TLA 2003.
Gyurgyík László (1994): Magyar mérleg – A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Pozsony: Kalligram
Krivý Vladimír–Feglerová Viera–Balko Daniel (1996): Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania. Média Bratislava

Források

- Sčítanie obyvateľov domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, najvyššieho stupňa školského vzdelania a stupňa ekonomickej aktivity za SR, kraje a okresy ŠÚSR 2002 Bratislava
Sčítanie obyvateľov domov a bytov 2001. Definitívne výsledky za SR, NUTS2, kraje, okresy a obce. ŠÚSR 2003 Bratislava
Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR (definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov 1991). ŠÚSR 1993 Bratislava.
Sčítania ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike. FŠÚ Praha 1991
Sčítanie ľudu domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti 1991. Slovenská Republika. FŠÚ Praha 1992.
Sčítanie ľudu domov a bytov k 3.3.1991. Podrobné údaje za obyvateľstvo Republika Slovenská. FŠÚ-SŠÚ 1992.
Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa pohlavia, päťročných vekových skupín a štátnej príslušnosti za SR, kraje a okresy. Štatistický úrad SR, Bratislava, 2002.
Sčítanie ľudu domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR. Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány az Ablonczy Balázs–Fedinec Csilla (szerk): Folyamatok a változásban TLA Budapest 2005. c. konferenciakötetben megjelent: A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között című tanulmány szövegének rövidített, átdolgozott változata.
- ² Az adatok számított értékek, melyek néhány tized százalékkal tér(het)nek el a tényleges értékektől. A hivatalosan közzétett adatok csak az összlakosságra vonatkozó átlagértékeket tartalmaznak. A számítás révén pedig az azonos módszerrel kapott (országos és a magyarokra vonatkozó) átlagértékek közti különbség elhanyagolható.
- ³ A változások finomszerkezete a korévek illetve ötéves korcsoportok szerinti bontású adatok alapján vizsgálva figyelhető meg.
- ⁴ A szlovákiai magyarok száma 1980-ban 559490, 1991-ben 567296, 2001-ben 520528 fő volt.
- ⁵ Lásd Gyurgyik 2003:51–58
- ⁶ Az enyhe (50%-80% magyar arányú helységekből) a magyarok aránya 1991 és 2001 között 33,1%-ról 42,4%-ra emelkedett, az erős magyar többségű helységekből élők magyarok aránya a jelzett évtizedben 45,0%-ról 34,7%-ra apadt
- ⁷ A magyar lakosság településszerkezeti, demográfiai, etnikai változásairól a 80-as években lásd Gyurgyik 1994.